

MÖ 7. YÜZYILDA GORDİON VE ÇEVRESİNDE KİMMERLER
*CIMMERIANS IN GORDION AND ITS SURROUNDINGS IN THE 7TH
CENTURY BC*

Mehmet MANDALOĞLU

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/
Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı Faculty of Arts And Sciences, Department
of History / Türkiye
mehmet.mandaloglu@hbv.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6406-9013

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
6/1, Mart – March 2024 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi - Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **11.01.2024**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **01.03.2024**
Yayın Tarihi – Publication Date : **24.03.2024**
Sayfalar-Pages : **319 – 339**

 : <https://doi.org/10.33469/oannes.1418345>

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Cite as: MANDALOĞLU, M., “MÖ 7. Yüzyılda Gordion ve Çevresinde Kimmerler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/1, Mart 2024, ss. 319 – 339.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

6/1, Mart – March 2024

319 – 339

Araştırma Makalesi / Research Article

MÖ 7. YÜZYILDA GORDİON VE ÇEVRESİNDE KİMMERLER *CIMMERIANS IN GORDION AND ITS SURROUNDINGS IN THE 7TH CENTURY BC*

Mehmet MANDALOĞLU

Öz

Frigler, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya göç etmişler ve Gordion merkez olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yayılmışlardır. MÖ 8. yüzyılda Frigler bölgenin en güçlü siyasi yapılarından biri olmuşlardır. Eskiçağ'da Kral Yolu üzerinde bulunan Gordion, Frig Kralı Gordias tarafından kurulmuştur. Friglerin sınırları Gordias'ın oğlu Midas Dönemi'nde genişlemiştir. Kafkaslardan Anadolu'ya giren Kimmerler, MÖ 7. yüzyılda Gordion'a gelerek Frig Devleti'nin hâkimiyetine son vermişlerdir. Frig Kralı Midas, boğa kanı içerek hayatına son vermiştir. Yerli halk Gordion ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bir süre daha varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kimmerler batıya yönelmişler ve Lidya sınırlarına dayanmışlardır. Lidya kralları Kimmer akınlarına karşı mücadele etmişlerdir. Lidyalıların mücadelesi, MÖ 609 yılında Kral Alyattes'in Kimmerleri Anadolu'dan çıkarıncaya kadar devam etmiştir. Kimmerler, yaklaşık 100 yıl Anadolu topraklarında hüküm sürmüşlerdir. Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki izleri arkeolojik verilerle

Abstract

The Phrygians migrated to Anatolia starting from the 13th century BC and spread in various regions of Anatolia, with Gordion being the center. In the 8th century BC, the Phrygians became one of the most powerful political structures in the region. Gordion, located on the King's Road in ancient times, was founded by the Phrygian King Gordias. The borders of the Phrygians expanded during the period of Midas, the son of Gordias. The Cimmerians, who entered Anatolia from the Caucasus, came to Gordion in the 7th century BC and ended the dominance of the Phrygian State. Phrygian King Midas ended his life by drinking bull's blood. The local people continued their existence for a while in Gordion and various parts of Central Anatolia. The Cimmerians turned towards the west and reached the borders of Lydia. Lydian kings fought against Cimmerian raids. The struggle of the Lydians continued until King Alyattes expelled the Cimmerians from Anatolia in 609 BC. Cimmerians ruled in Anatolian lands for approximately 100 years. Traces of the Cimmerians in Gordion and its surroundings can be detected through

tespit edilebilmektedir. Bozkır kavimleri ölülerini kurgan denilen mezarlara gömmüşlerdir. Kurgan adı antik Yunan kaynaklarında tümülüs olarak adlandırılmaktadır. Gordion tümülüsleri, Orta Asya kurganlarıyla benzerlik göstermektedir. Gordion'daki bazı tümülüsler, bozkır kavimlerinin izlerini taşımaktadır. Gordion'da bulunan NN, KY, B, Z, P ve W tümülüsleri bunlardan bazılarıdır. Bu mezarlardan bozkır hayvan üslubuna özgü eserler çıkarılmıştır. Arkeolojik buluntular, Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki varlığına işaret etmektedir. Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Gordion yerleşmelere açık bir bölge hâline gelmişse de başkent olma özelliğini kaybetmiştir. Frigler, Lidya Krallığı'nın egemenliği altında yaşamışlar, Persler Dönemi'nde de bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir.

archaeological data. Steppe tribes buried their dead in graves called kurgans. The name kurgan is called tumulus in ancient Greek sources. Gordion tumuli are similar to Central Asian kurgans. Some tumuli in Gordion bear traces of the steppe tribes. NN, KY, B, Z, P, and W tumuli in Gordion are some of these. Steppe animal-style artifacts were unearthed from these graves. Archaeological findings indicate the presence of the Cimmerians in Gordion and its surroundings. After the collapse of the Phrygian State, Gordion became a region open to settlements, but it lost its status as a capital. The Phrygians lived under the rule of the Lydian Kingdom and continued their presence in the region during the Persian Period.

Anahtar Kelimeler: Gordion, Frigler, Kimmerler, Tümülüs, Kurgan.

Keywords: Gordion, Phrygians, Cimmerians, Tumulus, Kurgans.

Extended Abstract

Gordion, situated on fertile lands along the King's Road, served as a vital hub on the trade route stretching from Pessinus to Ankara. Traces of life in Gordion date back to the Bronze Age, but it became most prominently associated with the Phrygians, who arrived in Anatolia around the 13th century BC. Ancient sources, including Homer's Iliad, mention the Phrygians in the context of the Trojan War, suggesting their early presence in the region. The Phrygians initially settled in simple village communities upon reaching Central Anatolia before consolidating their power and establishing a formidable state.

Under the leadership of King Gordias, the Phrygian Kingdom found its epicenter in Gordion during the first half of the 8th century BC. Gordias's successor, King Midas, expanded Phrygian influence significantly, encompassing territories from Ankara and Alacahöyük in Central Anatolia to regions as far as Malatya in the east and Afyon, Kütahya, Eskişehir, and Manisa in the west. During Midas's reign, Phrygia reached its zenith as a regional power.

However, the ascendancy of the Phrygians faced a significant challenge with the arrival of the Cimmerians from the Caucasus. Originating from Turkestan, the Cimmerians migrated westward, settling in the Caucasus and the northern Black Sea regions before venturing into Anatolia. Their incursion led to the downfall of the Phrygian State, culminating in the capture and plunder of Gordion in 676 BC.

Following the collapse of Phrygia, the Cimmerians shifted their focus westward, encroaching upon Lydia's borders. Despite capturing Sardes, Lydia's capital, their hold on the region was short-lived. The Lydian- Assyrian alliance proved instrumental in repelling the Cimmerian threat, culminating in a decisive Lydian victory in 609 BC, which led to the expulsion of the Cimmerians from Anatolia.

The presence of the Cimmerians in the vicinity of Gordion left a significant archaeological footprint, shedding light on their culture and influence in the region. The citadel of Gordion, the heart of the settlement, bore the brunt of Cimmerian invasion, resulting in extensive destruction. Excavations within the citadel have yielded artifacts belonging to the Cimmerians, offering valuable insights into their way of life.

Among the discoveries are figurines depicting cavalymen equipped with shields and spears, indicative of the Cimmerians' nomadic, steppe-origin lifestyle. Grave structures and burial gifts found in the area further attest to the presence of steppe-origin tribes, with tumuli resembling kurgan tombs commonly associated with such groups. Horse skeletons and artifacts specific to equestrian nomadic cultures, including horse harnesses, have been uncovered in Phrygian tumuli, emphasizing the Cimmerians' affinity for horsemanship.

Arrowheads recovered from Gordion excavations provide additional evidence of Cimmerian activity in the region. Textiles unearthed during these excavations are believed to have belonged to the Cimmerians, underscoring their settlement in the area.

The influence of the Cimmerians extended beyond Gordion, contributing to the emergence of Ankara as a significant center. According to tradition, the city of Ankyra (Ankara) was founded by Midas, the son of Gordias, during the 8th-7th centuries BC. Numerous tumuli found within Ankara's city center have been subject to archaeological investigation, revealing traces of steppe-origin tribes. These findings, including horse equipment and an arrowhead discovered near a horse burial site behind Ankara train station, highlight the lasting impact of the Cimmerians in the region.

Overall, the Cimmerians' presence in Anatolia was not merely transient; it played a pivotal role in shaping the cultural and historical landscape of the region, contributing to the establishment of settlements such as Gordion and Ankara as significant centers of activity.

Giriş

Gordion, Eskiçağ'da ticaret yollarının kesiştiği, Sakarya Nehri'nin suladığı verimli topraklar üzerinde yer almaktadır. Gordion, Kral Yolu'nun Pessinus'tan (Sivrihisar) Ankara'ya giden kısmı üzerinde yer almaktadır.¹ Gordion'un Kral Yolu üzerinde bulunması bölgede ticaretin gelişmesini sağladığı gibi Büyük İskender de Gordion'dan geçmiştir.

¹ Ramsay, 1960: 247.

Gordion'da ilk yaşam izleri Bronz Çağı'na (MÖ 2500-1200) tarihlendirilmektedir. Demir Çağı'nda (MÖ 1200-550) Frigler Gordion'a göç ederek burada yaşamlarını sürdürmüşler ve siyasi oluşumlar meydana getirmişlerdir. Gordion, bu dönemde Kafkaslardan Anadolu'ya gelen Kimmerlerin etki alanı içine girmiştir. Doğudan batıya yönelen Kimmerler, Gordion ve çevresinde Friglerle karşılaşmışlar ve Eskiçağ Anadolu tarihinde izler bırakmışlardır. Kimmerlerin bölgedeki varlıklarına ilişkin arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular ve buluntular üzerindeki hayvan üslubu özelliklerini yansıtan figürler bilgi vermektedir.

Gordion, Friglerin en iyi bilinen ana merkezi konumundadır. Frig medeniyeti, Orta Frig periyodu olarak nitelendirilen ve MÖ 8. yüzyılın sonlarında yönetimde bulunan ünlü kralları Midas'ın yönetiminde gelişmiştir. Kimmerlerin bölgedeki varlıkları arkeolojik verilerle takip edilebilmektedir. Kimmerlerin MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkmasının ardından bölge farklı güçlerin eline geçmiştir.

Friglerin Anadolu'ya Gelişleri

Karadeniz'in kuzeyinden gelen kavimler Ege Göçleri denilen büyük bir göç hareketi başlatmışlardır. Bu göçler iki aşamada meydana gelmiştir. Göçlerin birinci aşaması MÖ 13. yüzyılın son çeyreğine, ikinci aşaması ise MÖ 12. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir.² Ugarit ve Mısır vesikaları bu göçler hakkında bilgiler vermektedir.³ Ege Göçleri'nin birinci aşamasına katılan kavimlerin adları Mısır firavunu Merenptah'ın yazdırdığı Karnak Kitabesi'nden, ikinci aşaması ise Medinet-Habu Zafer Kitabesi'nden öğrenilmektedir.⁴ Ege Göçleri, tek bir göç hareketi olarak değerlendirilmemelidir. Bu göçler, eski Yakın Doğu dünyasının dengelerini ve demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir.⁵ Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri Göçü adıyla anılan kavimler hareketi başta Hititler olmak üzere Mitanni ve III. Babil gibi MÖ 2. bin yılın büyük devletlerini ortadan kaldırmış ve Mısır Devleti'ne zor anlar yaşatmıştır.⁶

Frigler, MÖ 13. yüzyıldan itibaren Güneydoğu Avrupa'dan Trakya ve Boğazlar üzerinden Anadolu'ya göç eden Trak kökenli kavimlerden biridir.⁷ Karadan ve denizden gerçekleşen Ege Göçleri, Anadolu coğrafyasını etkilemiştir. Bu göçlerle gelen Frigler, Anadolu'nun batı yarısını iskân etmişlerdir.⁸ Friglerin Anadolu'ya ne zaman geldikleri konusu tartışmalıdır.⁹ Kinal'a göre Friglerin Ege Göçleri ile mi yoksa MÖ 8. yüzyılda meydana gelen Trak kavimlerinin göçü ile mi geldikleri meselesi münakaşalıdır. Çeşitli nazariyelerin analizini yapan Kinal, Friglere ait arkeolojik materyalin MÖ 8. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir.¹⁰ Anadolu'ya

² Memiş, 2009a: 72.

³ Memiş-Bülbül, 2019: 148.

⁴ Memiş, 2005: 126.

⁵ Memiş, 2019: 160.

⁶ Memiş, 2009b: 49.

⁷ Sivas, 2021: 9.

⁸ Gökçek-Abacı, 2019: 162.

⁹ Memiş, 2020a: 191.

¹⁰ Kinal, 1987: 233-234.

girmeye başlamaları Hitit Devleti'nin yıkılmasının hemen öncesine rastlamaktadır. Hitit Devleti, Ege Göçleri neticesinde yıkılınca Frigler daha büyük dalgalar hâlinde ilerleyerek Anadolu'da Hititlerin bıraktığı siyasi boşluğu doldurmuşlardır.¹¹

Antik Yunan kaynaklarında Frigler, Bryg/Brig biçiminde geçmektedir. Herodotos, Friglerin Avrupa'da oturdukları zaman Bryg adını taşıdıklarını, Asya'ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adlarını da değiştirdiklerini aktarmaktadır.¹² Antik Grek yazarları, Friglerin MÖ 13. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'da bulduklarını belirtmektedir.¹³ Frigler, Anadolu'ya geldikten sonra buradaki kavimlerle etkileşim içine girmişler ve dönem kaynaklarında yer almışlardır. Doğu ile Batı dünyasının ilk kez karşı karşıya geldiği Troya Savaşı'nda Frigler, Akalara karşı Troyalıların yanında yer almıştır. Frig adı ilk kez Homeros'un İlyada Destanı'nda geçmektedir.¹⁴ Homeros, İlyada Destanı'nda Troya Savaşı hakkında bilgi verirken Askanios yönetimindeki Frigyalıların Askania'dan geldiklerini ve savaşa girmek için yanıp tutuştuklarını aktarmaktadır.¹⁵ Eskiçağ'da Askania olarak anılan bölge günümüzde İznik ve çevresini kapsamaktadır. Bu bilgiden Friglerin Trakya'dan Anadolu'ya girdiklerinde iskân edildikleri bölgenin sınırlarının neresi olduğu anlaşılabilir. Homeros, İlyada Destanı'ndan Troya Kralı Priamos zamanında Batı Anadolu'da bağlık, bahçelik Frigya topraklarında Friglerin olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Herodotos, Friglerin Halys Irmağı'nın (Kızılırmak) solundaki bölgelerde oturduklarını¹⁷ ve Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgelere Frigya denildiğini aktarmaktadır.¹⁸

Frigler, Ege Göçleri ile Anadolu'ya yöneldiklerinde yanlarında Mysialılar ve Bithynialılar vardır. Anadolu'ya gelmeden önce Brigi (Frigler), Moesi (Mysialılar) ve Thyni (Bithynialılar) adıyla anılan bu kavimler Anadolu'ya geldikten sonra ortak sınırlara sahip olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.¹⁹ Homeros, İlyada Destanı'nda Friglerin bu kavimlerle atlı arabalarda dövüştüklerini aktarmaktadır.²⁰

Trak kökenli kavimlerin Anadolu'ya girişleri Anadolu'nun yerli sakinlerini yerlerinden oynatmış, Hitit Devleti'ni yıkılma sürecine sokmuştur. Trakya üzerinden Boğazlar yoluyla Anadolu'ya giren Trak kökenli kavimler sadece Anadolu'yu değil, aynı zamanda Mezopotamya ve Suriye topraklarını da etkilediler. Asurlular, MÖ 1150 yılına tarihlenen yazılı kayıtlarında Friglerden Muşkiler olarak söz etmişlerdir.²¹ Asur kaynaklarında Frig Kralı Midas'ın Muşkili Mita olarak anılması Friglerin yayıldıkları alanı göstermektedir. Asur Kralı I. Tiglat Pileser (MÖ 1112-1074) kendisinin tahta çıkışından yaklaşık 50

¹¹ Memiş-Bülbül, 2019: 149.

¹² Herodotos, VII: 73.

¹³ Memiş, 2020b: 1917.

¹⁴ Gökçek-Abacı, 2019: 162.

¹⁵ Homeros, İl., II: 862-864.

¹⁶ Homeros, İl., III: 184.

¹⁷ Herodotos, I: 72.

¹⁸ Herodotos, V: 49.

¹⁹ Kaya, 2023a: 193.

²⁰ Homeros, İl., X: 431.

²¹ Kaya, 2023b: 202.

yıl öncesinde ülkesinin sınır boylarında 20.000 Muşki ile savaştığından söz etmektedir. Bu olayın gerçekleştiği zaman 1162 yılına tekabül etmekte tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Belirtilen olayın Tiglat Pileser'in tahta çıkmasından 60-70 yıl öncesi olduğu kabul edilirse kuzeyden gelen kavimlerin Güneydoğu Anadolu'da görünmeleri ve Mısır'a karşı savaşmaları MÖ 1190/1180 tarihlerinde olması muhtemeldir.²²

Frigler, Boğazlar üzerinden Anadolu'ya girdiklerinde önce Propontis'in (Marmara Denizi) güneyindeki bölgelere yerleşmişler, buradan doğu yönünde ilerleyerek Orta Anadolu'ya ulaşmışlardır. Frigler, MÖ 11. yüzyılda basit köy yerleşiminden MÖ 9. yüzyılın başlarında iki büyük kale inşa edecek kadar maddi kültüre sahip olmuşlar, Gordion merkezli güçlü bir devlet kurmuşlardır. Homeros'un verdiği bilgilerden Friglerin Sakarya'nın kıyılarında oldukları anlaşılmaktadır.²³ Frigler Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya; Doğu Anadolu'da Malatya, batıda Afyon, Kütahya, Eskişehir ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde yerleşmişlerdir.²⁴ Friglerin hâkim oldukları sınırlar doğuda Kapadokya, sonraları Galatya; güneyde Lykaonia, Pisidia; batıda Mysia, Lidya, Karya; kuzeyde ise Bithynia ve Paphlagonia ile çevrilidir.²⁵

MÖ 9. yüzyıl başlarında etrafı surlarla çevrili kale inşa etmeleri Friglerin etkili bir kral tarafından yönetildiğini göstermektedir. Friglerin köy düzeyindeki yaşam biçiminden merkezi bir devlet düzenine nasıl geçtikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.²⁶ Kale içindeki saraylar, farklı büyüklükte megaron biçimindeki taş binalar dikkat çekmektedir. Bu megaron tipli evler Gordion'da seçkin bir sınıfın yaşadığını kanıtlamaktadır.²⁷ İç kale içinde saray ve megaronların bulunduğu bölüm MÖ 800'lerde meydana gelen büyük yangınla tahrip olmuştur. Bu yangının nedeni bilinmemektedir. Yangının ardından Frigler toparlanmışlar ve yeni bir kale daha inşa etmişlerdir. Bu kaleye askerî bir saldırı gerçekleşmiş ve büyük bir yangın neticesinde yerleşme son bulmuştur. Arkeolojik kazılarda ele geçen buluntular arasında okla vurulmuş bir ölü de yer almıştır. Bu saldırıdan galip ayrılan Frig ailelerinden biri Gordias'ın ailesi olmalıdır. Gordias, MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Frigya Krallığı'nı kurarak kendi adıyla anılan Gordion'dan krallığını yönetmeye başlamıştır.²⁸ Bu yüzyıldan itibaren Friglerin gerçek anlamda bir krallık hâline geldikleri anlaşılmaktadır.²⁹ Kaynakların verdiği bilgilerden Gordias'ın Frig Devleti'nin ilk kralı olduğu anlaşılmaktadır. Herodotos, Frig Devleti'nin Midas'tan önce Gordias tarafından yönetildiğini aktarmaktadır.³⁰

MM Tümülüsü 300 metre çapında ve 50 metre yüksekliğinde olup Gordion'daki tümülüslerin en büyüğüdür. Tümülüs, zemin üzerine

²² Akurgal, 2005: 109.

²³ Homeros, İI., III: 185-186.

²⁴ Memiş, 2022: 2.

²⁵ Reyhan-Cengiz, 2015: 139.

²⁶ Gökçek-Abacı, 2019: 162.

²⁷ Gökçek-Abacı, 2019: 164.

²⁸ Kaya, 2023a: 194.

²⁹ Memiş, 2022: 2.

³⁰ Herodotos, I: 14.

oturtulmuş ahşap bir odadan oluşmaktadır. Ahşap oda mezarın üzeri toprakla örtülmüştür.³¹ Tümülüste 1950-1973 yılları arasında Rodney S. Young başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında önemli buluntulara rastlanmıştır. Tümülüsten ölü hediyeleriyle birlikte bir insan iskeleti çıkarılmıştır. Young 1957 yılı Gordion Kazı raporunda iskeletin 60 yaşlarında ve 1,59 boylarında bir erkeğe ait ve Kral Midas olduğunu düşündüklerini açıklamıştır.³² De Vries, Gordion'da 1982 yılında yürütülen kazılarda MM tümülüsünün MÖ 7. yüzyıl başlarına ait olduğunu ve mezar odasındaki ahşap sedye parçasının üzerinde hayvan figürlü ve hafif oyulmuş panoların bulunduğunu aktarmıştır.³³ Mezar odasının dış duvarlarını çevreleyen ahşap kütükler üzerinde yapılan tarihlendirme çalışmalarında MM tümülüsünün MÖ 740 yılında inşa edildiği tespit edilmiştir.³⁴ Tarihlendirme çalışması tümülüsün Kral Midas'a ait olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Kral Midas (yaklaşık MÖ 740-696) yılları arasında yaşamıştır. Buradan MM tümülüsünün 60 yaşlarındayken ölmüş Midas'ın babası Kral Gordias için yapıldığı anlaşılmaktadır.³⁵

Kaynaklar, Gordias'ın ölümünden sonra Frig Devleti'nin başına oğlu Midas'ın geçtiğini aktarmaktadır. Midas'ın kaç yaşında devletin başına geçtiği bilinmemektedir. Antik Batı kaynaklarında Midas'ın efsanevi kişiliğinden bahsedilmektedir. MÖ 8. yüzyılda Asur kaynaklarında zikredilen Muşkili Mita ile Grek kaynaklarında geçen Frig Kralı Midas'ın aynı kişi olduğu kabul edilmektedir.³⁶ Asur Kralı II. Sargon'un yıllıkları, Midas'ın Asurlular üzerine yaptığı siyasi ve askerî faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Asur kaynaklarında Kral Midas adına ilk kez MÖ 718 yılında rastlanmaktadır. Asur kaynaklarında MÖ 709 yılında Kral Midas'tan son kez bahsedilmektedir.³⁷

Midas Dönemi'nde Friglerin sınırları Büyük Frigya (Antiokheia/Yalvaç, Apameia/Dinar, Kolossa/Honaz, Ankyra/Ankara, Pessinus/Balıhisar, Gordion/Yassihöyük) ve Küçük Frigya (Dorylaion/Eskişehir) olarak belirlenmiştir.³⁸ Bu dönemde Friglerin etki alanı batıda Ege Denizi kıyılarına, doğuda Halys Irmağı'na (Kızılırmak) kadar genişlemiştir. Bu coğrafyada Frigler, Urartulularla ve Asurlularla ilişkiler kurmuşlardır. Geniş sınırlara sahip olmaları Frigleri Anadolu'da güçlü bir devlet konumuna getirmiştir. Asur Kralı II. Sargon Dönemi'ne ait kayıtlar bu hususu doğrulamaktadır.³⁹ Midas Dönemi'nde gücünün zirvesinde bulunan Frigler, bozkır kökenli Kimmerlerin Anadolu'ya gelmeleriyle yeni bir sürece girmişlerdir.

Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri

Kimmerler, ana vatanı Türkistan olan topluluklardan biridir. Kimmerlerin etnik kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüşse de onların

³¹ Sivas, 2021: 25.

³² Güleç-Açikkol, 2004: 4.

³³ De Vries, 1983: 265.

³⁴ Rose, 2023: 14.

³⁵ Kaya, 2023a: 195.

³⁶ Memiş, 2020b: 1921.

³⁷ Sivas, 2021: 27-28.

³⁸ Reyhan-Cengiz, 2015: 140.

³⁹ Memiş, 2022: 9.

Türk kültür çevresindeki izleri meselenin izah edilmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle kurgan kültürünün temsilcileri olan Kimmerlerin, Türk oldukları ve Türklükleri meselesi bilim insanları tarafından çoğunlukla kabul görmüştür. Antik kaynakların verdiği bilgiler, kurgan kültürüne mensup olmaları ve arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular Kimmerler meselesine açıklık getirmiştir.

Kimmerlerin göç etmesinde İskitlerin baskıları etkilidir. Herodotos, konargöçer İskitlerin Asya'da bulduklarını ve sonrasında yaşanan olayları anlatmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre İskitler Massagetlerle yaptıkları savaşı kaybedince Araxes Irmağı'nı geçerek Kimmerlerin yanına göç etmişlerdir.⁴⁰ Massagetlerin İskitlere savaş açmasının nedeni ise Orta Asya'da yaşanan kuraklık ve kıtlıktır. Çin taziyiyle Hunlar, Massagetler üzerine hareket etmişler, Massagetler de İskitlere baskın uygulamışlardır. Orta Asya bozkırlarında kuraklık ve kıtlıktan kaynaklanan ekonomik koşullar, bozkır kavimlerinin yerlerinden oynamasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Hunlar Massagetleri, Massagetler İskitleri, İskitler de Kimmerleri yerinden oynatmıştır. Tarhan, Kimmerlerin Kırım merkez olmak üzere MÖ 2. bin yıl başlarından MÖ 8. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya Bölgesi'nde yaşadıklarını aktarmaktadır.⁴¹ İskitlerle yaptıkları muharebeyi kaybeden Kimmerler, Kafkaslara doğru çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴² Kimmerler Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı büyük ölçüde kaplamıştır.⁴³ Czegledy ise Kimmerlerin Güney Rusya topraklarında MÖ 12-8. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş konargöçer bir kavim olduklarını aktarmaktadır.⁴⁴ Güney Rusya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda Kimmer kültürüne ait izlere rastlanmıştır. Tarhan, arkeolojik verilerden Kimmerlerin Güney Rusya'daki izlerinin MÖ 2. binin başlarından itibaren takip edilebileceği görüşündedir.⁴⁵ Kimmerler, İskitlerin yurtlarına gelmesiyle onlarla savaşmayı göze alamayarak yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlar, buldukları bölgelerden güneye, Anadolu'ya yönelmişlerdir. Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya yönelen Kimmerlerin amacı Anadolu'yu yurt edinmektir. Bu dönemde Doğu Anadolu topraklarında Urartulular yaşamaktadırlar. Kimmerler, Anadolu'ya girdiklerinde Urartulularla karşılaşmışlardır. Kimmerlerin Urartu topraklarına taarruzda bulunmaları Asur casuslarının dikkatini çekmiş ve gelişmeleri Asur kralına rapor etmişlerdir.⁴⁶ Kimmerlerin, Doğu Anadolu topraklarına girerek burayı istila etmeye başlamaları Urartu ve Asur devletlerinin güvenliği açısından tehdit oluşturmaktadır. Bölgede Asur istihbarat ağının güçlü olması Kimmerler hakkında bilgilerin öğrenilmesini sağlamıştır. Asur istihbarat raporlarında Kimmerlerin Doğu Anadolu'daki varlıkları tespit edilebilmektedir. Kimmerlerin Anadolu'daki ilk görünüşleri, Asur Kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılındaki Sekizinci Seferi sırasında ya da

⁴⁰ Herodotos, I: 11.

⁴¹ Tarhan, 1984: 109.

⁴² Memiş, 2012: 38.

⁴³ Tellioğlu, 2005: 238.

⁴⁴ Czegledy, 2004: 132.

⁴⁵ Tarhan, 1979: 360.

⁴⁶ Toptaş, 2020: 32.

onun hemen öncesinde MÖ 715 yılında gerçekleşmiş olmalıdır.⁴⁷ Kafkaslardaki Demirkapı Geçidi'ni aşarak Anadolu'ya giren Kimmerler Urartulularla karşılaşmışlar ve yaptıkları birkaç savaşın ardından Urartu Krallarıyla anlaşmışlardır. Bir fal sorusunda Kimmerlerin Urartu Kralı Rusa ile birleşerek Şupria Kalesi'ne hücum etmelerinden endişe edilmektedir.⁴⁸ Bundan başka Asur'un Kilikya'daki (Hilakku) vasalının de Kimmerlerle ittifak antlaşması yaptığı vesika ile sabittir.⁴⁹ II. Sargon'un ünlü seferinin ağır darbesi karşısında Urartu Kralı I. Rusa'nın hayatına son vermesinin ardından yerine oğlu II. Argiştı geçmiştir. II. Argiştı (MÖ 714-685), Kimmer saldırılarını bertaraf etmek amacıyla kuzeye yönelmişse de MÖ 707 yılında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Asur kaynakları Urartuluların Kimmerlere karşı yaptıkları askerî seferde yenilgiye uğratıldıklarını, askerî birliklerinin bertaraf edildiğini, başkomutan ve iki valinin esir alındığını aktarmaktadır.⁵⁰ II. Argiştı bu yenilginin ardından akılcıca bir politika izleyerek Kimmerlerle anlaşma yoluna gitmiş, Asurlulara karşı ittifak yaparak Kimmer ana göç yolunun batıya yönelmesini sağlamıştır. Alınan önlemler, Kimmer tehlikesinin bertaraf edilmesini sağlamış, II. Argiştı Dönemi'nde Kimmerler fazla etkili olamamışlardır. Urartu Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken dönemin çağdaşı olan Asur Devleti, Kimmer tehlikesini yakından takip etmek zorunda kalmıştır. Kimmerlerin Anadolu'ya akınlar yapmaya başladıkları dönemde Anadolu topraklarında yaşayan devletler arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktadır. Devletlerin birbirlerine karşı sınırlarını korumak zorunda olmaları, devletler arasındaki ilişkileri çatışmaya ve uzlaşmaya dayalı sürdürmelerine neden olmuştur. II. Sargon Dönemi'nde (MÖ 722-705) oldukça güçlü bir durumda olan Asur Devleti'nin sınırlarını doğuda Fırat, batıda Kargamış, Zincirli (Sam'al), Maraş (Gurgum), Malatya (Milid), Adana, Tarsus (Que) ve Kayseri oluşturmaktadır.⁵¹ Urartu Devleti ise Kuzey Suriye ve Fırat boyları ile Kafkasya'ya doğru genişleme politikası takip etmektedir.⁵² II. Sargon'un ölümünden sonra yerine Asur Devleti'nin başına oğlu Sanherib (MÖ 705-681) geçmiştir. Sanherib, kral olduktan sonra Asurlular birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Onun döneminde Tabal, Hilakku ve Kammanu eyaletleri Asurluların hâkimiyetinden çıkmış, Kimmerlere karşı sınırlarını korumak için çalışmalar yürütülmüştür. Sanherib Dönemi'nde Asurlular sınırlarını koruyacak tedbirler almışlarsa da Asur kaynaklarında Kimmerler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Sanherib'in ölümünden sonra Asur Devleti'nin başına geçen Asarhaddon Dönemi'nde (MÖ 681-668) ise Kimmerler hakkında kaynaklarda bilgilerin arttığı görülmektedir.⁵³

II. Argiştı'nin ölümünden sonra Urartu Devleti'nin başına II. Rusa (MÖ 685-645) geçmiştir. II. Rusa, Asur Kralı Asarhaddon'un çağdaşı olup Kimmerlerle Asurlulara karşı bir ittifak yapmış, Kimmer boylarının bir kısmını Urartu topraklarında tutarken ana göç kolunu batıya doğru yöneltmiştir. Bu

⁴⁷ Tellioglu, 2005: 240.

⁴⁸ Memiş, 2012: 38.

⁴⁹ Memiş, 2007: 227.

⁵⁰ Toptaş, 2020: 39.

⁵¹ Tansuğ, 1949: 535.

⁵² Tellioglu, 2005: 241.

⁵³ Adalı, 2023: 264-268.

ittifakın ardından Kimmerler, Asur sınırlarını tehdit etmeye başlamışsa da Asurluların Kimmer saldırılarına karşı hazırlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Asarhaddon Dönemi belgeleri bu saldırılar hakkında bilgi vermektedir. Asurlular, MÖ 679 yılında Teuşpa liderliğindeki Hubuşna/Konya Ereğlisi yakınlarında Kimmerleri olduğu gibi Hilakku'yu da mağlup etmiştir.⁵⁴ Asur Kralı Asarhaddon yıllıklarında Kimmer Kralı Teuşpa'yı tüm ordusuyla Hubuşna ülkesi topraklarında kılıcıyla vurduğunu aktarmaktadır.⁵⁵ Nimrut (Kalah) kazılarında bulunan silindirde bu olay "Hubuşna memleketindeki Kimmerli Teuşpa'yı bütün ordusu ile beraber vurdum." biçiminde aktarılmaktadır.⁵⁶ Kimmerler hakkında Asurluların Anadolu'da güç kaybettikleri bir dönemde bahsedilmektedir. Asarhaddon'un ardından Asurluların başına geçen Asurbanipal zamanında Kimmer tehlikesi büyümeye ve tekrar Asur sınırlarını tehdit etmeye başlamıştır.⁵⁷ Asurbanipal Dönemi'nde (MÖ 668-627) Kimmerlere karşı savunma tedbirleri artırılmıştır. Kimmerlere karşı Asurlular, Tabal, Hilakku ve Lidya'dan oluşan mukavemet cephesi kurulmuştur.⁵⁸ Buradan Anadolu'da Kimmer tehdidinin devam ettiği ve Kimmerlerin ne kadar güçlü oldukları anlaşılmaktadır. Kimmer Kralı Tugdamme Asur sınırına saldırdığı esnada ani bir hastalıktan ölmüştür. Asurbanipal'in ilk yıllarında Asur sınırına yapılan Kimmer taarruzu daha fazla devam etmemiş, Kimmerler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Kimmerlerle Asurlular arasında bir antlaşma yapılmış, savaş hâline son verilmiştir.⁵⁹ Taraflar arasında antlaşma yapılmasına rağmen bölgede hâkimiyet mücadelesi devam etmiştir. Kimmerler Asur üzerine ikinci kez saldırmışsa da kendi aralarındaki mücadelelerden dolayı bu saldırıları sonuçsuz kalmış ve uğradıkları bozgunun ardından Kimmer gücü son bulmuştur.⁶⁰ Asurlular her ne kadar bölgenin güçlü siyasi yapılarından biri olmuşlarsa da Kimmerlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Frig-Kimmer İlişkileri

Kimmerlerin Anadolu'daki hareketleri hakkında Asur kaynaklarından bilgi sahibi olmaktayız. Asarhaddon Dönemi metinleri Kimmerlerin Asur topraklarına taarruz ettiklerini ve geri püskürttüklerini aktarmaktadır. MÖ 679 yılında Hubuşna/Konya Ereğlisi yakınlarında Asurlularla yaptıkları savaşı kaybetmeleri Kimmerlerin Toroslari aşarak Kilikya Bölgesi'ne yayılmasını engellemiştir. Bu yenilgiden fazla etkilenmeyen Kimmerler, yönlerini kuzeye çevirmişler, Orta Anadolu'daki ilerleyişlerini sürdürmüşler ve Friglerin egemenliği altındaki bölgeleri istila etmişlerdir. MÖ 7. yüzyılın başlarında Kimmerler, Friglerin gücünü kırmıştır.⁶¹ MÖ 676 yılında Friglerin başkenti Gordion Kimmerler tarafından kuşatılarak ele geçirilerek tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır.⁶² Kimmerlerin istilası sonucu Frig Kralı Midas, boğa kanı

⁵⁴ Durmuş, 1997: 275.

⁵⁵ Toptaş, 2020: 42.

⁵⁶ Memiş, 2007: 227.

⁵⁷ Memiş, 2007: 228.

⁵⁸ Tansuğ, 1949: 537.

⁵⁹ Tansuğ, 1949: 540.

⁶⁰ Durmuş, 1997: 276.

⁶¹ Young, 1964: 52.

⁶² Tarhan, 1984: 112.

içerek yaşamına son vermiştir. Amasyalı ünlü Antik Yunan coğrafyacısı Strabon, Midas'ın Kimmer saldırıları sonucunda hayatına son verdiğini aktarmaktadır.⁶³ Gordion'un ele geçirilmesi ve Kral Midas'ın ölümü Frig Devleti'nin yıkılmasında etkili olmuştur.⁶⁴ Frig Devleti'nin yıkılmasıyla Anadolu'daki güç dengesi değişmiştir. Ünsal'a göre Kimmerler bu bölgeye yerleşerek bozkır geleneğini devam ettiren bir devlet kurmuşlardır.⁶⁵ Kimmerlerin Gordion merkezli devlet kurup kurmadıkları konusunu aydınlatacak elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Frigler hakkında Asur çivi yazılı vesikaları, Geç Hitit Dönemi kitabeleri, Urartu vesikaları ve Antik Yunan yazarları bilgi vermesine rağmen⁶⁶ Kimmerlerin Friglerle mücadeleleri hakkında herhangi bir yazılı belge bulunamamıştır.⁶⁷ Arkeolojik kazılarda Frig Devleti'ne ait yazılı vesikaların bulunduğu devlet arşivi henüz tespit edilememiştir.

MÖ 7. yüzyıl başlarından itibaren siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Lidyalıların ilk kralı Gyges, iktidarının ilk yıllarında Lidya'nın siyasi, askeri ve ekonomik gücünü artırmış, devletin sınırlarını batı ve kuzey yönünde genişletmeye başlamıştır. Lidyalıların doğuya yayılmaları Kimmerlerin Anadolu'ya girmeleriyle ilişkilidir.⁶⁸ Kimmerler, Frig Devleti'nin yıkılmasından sonra Boğazlar üzerinden gelen yeni bir göç dalgasıyla birleşerek Batı Anadolu'ya doğru ilerlemişler ve Lidya sınırlarına dayanmışlardır. MÖ 662 ve MÖ 657 yıllarında gerçekleşen Kimmer saldırılarını engellemeyi başaran Gyges, onların ülkesini istila etmesine engel olmuştur.⁶⁹ Lidyalıların bu başarısı Kimmerlerin Lidya topraklarına yeniden akın yapmasını engellememiştir. Kimmer akınlarının devam etmesi üzerine Lidya Kralı Gyges, Asurlularla iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Batı Anadolu'ya yönelen Kimmer tehlikesi Gyges'in zaferden zafere koşma arzusunu sekteye uğratmıştır.⁷⁰ Kimmer korkusu, Gyges'in çağdaşı olan Asarhaddon'u da etkilemiştir. Asarhaddon, saltanatı boyunca Kimmerlerin korkusuyla yaşamıştır. Kralın "Samas"a yönelttiği politik kapsamlı dua ve yalvarmalarından bu durum açıkça anlaşılabilir.⁷¹ Lidya Kralı Gyges, Kimmer akınlarını engellemek için çabaladıysa da sonuç alamamıştır. Lidya sınırlarında MÖ 646 yılında beliren yeni bir Kimmer akını belirmiştir. Lidya Kralı Gyges'in iktidarının son yıllarına rastlayan Kimmer saldırısı Sardes'in yıkımı ve Gyges'in MÖ 644 yılında ölümü ile neticelenmiştir.

Kimmerler, Gyges'in ardından başa geçen krallar döneminde de Lidya Krallığı'nı tehdit etmeye devam etmiştir. Lidya Devleti'nin başına Ardys (MÖ 644-625) geçmiştir. Tugdamme komutasında ilerleyen Kimmerler, Lidya başkenti Sardes'i ele geçirip yağlamışlardır.⁷² Herodotos, Kimmerlerin

⁶³ Strabon, *Geographika*, I, III, 21.

⁶⁴ Durmuş, 1997: 277.

⁶⁵ Ünsal, 2018: 136.

⁶⁶ Memiş, 2022: 1.

⁶⁷ Durmuş, 2019: 100.

⁶⁸ Reyhan-Cengiz, 2015: 146.

⁶⁹ Kaya, 2023a: 204.

⁷⁰ Demir, 2020: 199.

⁷¹ Tarhan, 1984: 112.

⁷² Kaya, 2023a: 215.

akropol hariç, başkent Sardes kentini aldıklarında burada Lidya Kralı Ardys'in hüküm sürdüğünü belirtmektedir.⁷³ Kimmerler, MÖ 637 yılında yeniden Sardes'e saldırmışlarsa da Ardys'e yenilmişlerdir. Ardys'in Asurbanipal ile Kimmerlere karşı kurduğu ittifak sonuç vermiş ve MÖ 637 yılından sonra Kimmer tehdidi sona ermiştir.⁷⁴ Herodotos, Ardys'in ölümünden sonra oğlu Sadyattes'in 12 yıl hüküm sürdüğünü onun ardından Alyattes'in Lidyalıların başına geçtiğini aktarmaktadır.⁷⁵ Alyattes Dönemi'nde Kimmerler, Kızılırmak'ın ötesine sürülmüşlerdir. Lidya Kralı Alyattes, Kimmerlerle yaptığı mücadeleyi kazanmış, MÖ 609 yılında Kimmerleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır.⁷⁶ Kimmerler bu yenilginin ardından Anadolu topraklarından uzaklaştırılmıştır.

Frig Devleti'nin yıkılmasının ardından Kimmerlerden canını kurtarabilen kral ailesi, Gordion ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde aynı kültür geleneklerini koruyarak bir süre beylikler biçiminde yaşamışlardır. Onların yaşadıkları bölgeler arasında Kızılırmak'ın batısında Gordion, Hacituğrul-Yenidoğan Höyüğü ve Ankara, doğuda Boğazköy, Pazarlı ve Alishar, Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaki Sakarya Vadisi yer almaktadır.⁷⁷ Kraliyet ailesi üyeleri bu bölgelerde MÖ 547 yılına kadar bağımsız olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁷⁸ Yurtlarını terk eden halk, bir süre sonra geri dönmüşse de siyasi bir yapı oluşturamamışlar, Lidya Krallığı'nın egemenliği altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Persler Dönemi'nde de Frigler, bölgedeki varlıklarını devam ettirmişlerdir. Gordion, yerleşmelere açık bir bölge hâline gelmişse de başkent olma özelliğini kaybetmiştir. Buradan Friglerin bölgedeki siyasi bir güç olmaktan çıktıkları ve başka bir gücün egemenliği altına girdikleri anlaşılmaktadır. Frigler, bir süre daha varlıklarını devam ettirmelerine rağmen siyasi birlikten yoksundurlar. Bu durum onların başka kavimlerin içinde varlıklarını kaybetmelerine kadar devam etmiştir.

Kimmerlerin Gordion ve Çevresindeki İzleri

Frigler, Gordion merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlar ve Kimmerlerin bölgeye gelmesine kadar siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kimmerler, Gordion ve çevresini istila etmişler ve Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardır. Kimmerlerin bölgedeki varlıkları antik Yunan kaynaklarının verdiği bilgilerden öğrenilmekle beraber arkeolojik kazılardan elde edilen bulgulardan da tespit edilebilmektedir. Bozkır kurgan kültürünün temsilcileri olan Kimmerler, Gordion ve çevresinde bu kültürlerine ait izler bırakmış olmalıdırlar. Kimmerler, arkeolojik olarak bölgedeki varlıklarını kaydetmişler, kayda değer boyutlarda bir yıkım gerçekleştirmişler, yakıp yıkmışlardır. Kimmerler, Gordion'da etkin biçimde varlıklarını göstermektedir. Mellink, bütün bu gelişmelere rağmen Kimmerlerin Gordion'da yerleşip yerleşmediklerine dair herhangi bir kanıt bulunmadığı görüşündedir.⁷⁹

⁷³ Herodotos, I. 15.

⁷⁴ Demir, 2020: 210.

⁷⁵ Herodotos, I. 16.

⁷⁶ Memiş, 2022: 10.

⁷⁷ Sevin, 2003: 242.

⁷⁸ Bülbül, 2009: 86.

⁷⁹ Mellink, 1964: 63.

Kırzioğlu ise Kimmerlerin Frig Devleti'ni yıktıktan sonra Sakarya boylarına yerleştiklerini aktarmaktadır.⁸⁰ Frigler, Gordion'daki nüfusu atlı konargöçer Kimmerlerin ani baskınlarına karşı korumak amacıyla savunma duvarları inşa etmişlerdir.

Frigler Anadolu'da yaşamış Hatti, Hurri, Luvi ve Hitit kavimlerinin kültürlerinden etkilenmişlerse de kendilerine has bir kültür meydana getirmişlerdir.⁸¹ Zamanla yerleşik toplum yapısına dönüşmüşler, tarım ve hayvancılık yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Bunun yanı sıra ticaret yolları üzerinde bulunduğundan Friglerin ekonomisinde ticaretin önemli bir yeri bulunmaktadır. Homeros, Friglerin hızlı koşan atlarının olduğunu aktarmaktadır.⁸²

MÖ 800'li yıllarda Gordias ve oğlu Midas dönemlerinde Gordion şehri imara açılmış ve önemli yapılar inşa edilmiştir. Kabartmalı ortostatlarla süslü binalar ve etrafı sur ile çevrilmiş sitadel, Gordion yerleşiminin merkez noktasını oluşturmuştur. Midas'ın hükümdarlığı döneminde sitadel en görkemli çağını yaşamıştır. Sitadel, Kimmerlerin Gordion'a gelerek şehri istila etmeleriyle büyük bir yıkım ve tahribata uğramıştır. Erken Frig sitadeli (6A) Kimmerler tarafından yakılıp yıkılmıştır.⁸³ De Vries, bu yıkıma MÖ 7. yüzyılın başlarında Kimmerlerin neden olduğunu aktarmaktadır.⁸⁴ Sitadel, bu yıkımın ardından yeniden inşa edilmeye başlanmıştır. Yeni sitadel içinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Yapıların ön yüzleri kabartma geometrik, bitki, hayvan ve insan figürlü pişmiş toprak kaplama levhalarıyla süslenmiştir.⁸⁵ Bu süslemelerde hayvan figürlerinin yer alması, bozkır sanat anlayışını çağrıştırmaktadır. Hayvan üslubu olarak adlandırılan bu sanat anlayışına özgü figürlerin Gordion mimari yapılarında bulunması kültürel etkileşim olup olmadığı konusunu çağrıştırmaktadır. Nitekim bu figürler üzerinde özellikle konargöçer bozkır kültürüne özgü atlı savaşçıların varlığı bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılardan çıkarılan ve Gordion Müzesi'nde sergilenen eserler arasında hayvan üslubu özelliği taşıyan buluntuların olması bozkır kültürünün izleri olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde bölgeden çıkarılan ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen eserler üzerindeki figürler ve hayvan sembolizmini yansıtan buluntular önemlidir. Gordion sitadeliinden bulunmuş bir mobilya üzerinde kalkan ve mızrak taşıyan bir süvari figürü bulunmaktadır. Başında deri veya keçeden, ucu öne eğik, yanaklıklılı bir miğfer bulunmaktadır.⁸⁶ Bu süvarinin bulunduğu obje Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Dönmez'e göre Orta Anadolu'da görülen at ve süvari figürleri Kimmerlerin ve İskitlerin etkisidir.⁸⁷

⁸⁰ Kırzioğlu, 1998: 309.

⁸¹ Memiş, 2022: 11.

⁸² Homeros, İl., III: 185.

⁸³ Sevin, 2003: 246.

⁸⁴ De Vries, 1983: 266.

⁸⁵ Sivas, 2021: 31.

⁸⁶ Sivas, 2021: 36.

⁸⁷ Dönmez, 2003: 16.

Kimmerlerin Gordion ve çevresindeki iz ve etkileri mezar yapılarında tespit edilebilmektedir. Friglerin ölü gömme âdetleri ve mezar biçimleri dikkat çekicidir. Frig beylerinin ölüleri kayalara oyulmuş mezarlara veya tümülüslerle gömülürdü.⁸⁸ Tümülüslerin içinde ahşaptan bir mezar odası yer almaktadır. Bu mezar odası cesetler ve ölü hediyeleri konulduktan sonra kapatılmakta, üzerine toprak yığılmaktadır. Yığılan toprağın yüksekliği, ölen kimsenin yaşadığı dönemdeki itibarına göre oluşturulmuştur. Saygı duyulan bir kimsenin mezarı göğe en yakın olacak şekilde toprakla yığılmıştır. Friglerde ölü gömme ritüelini oluşturan bu tümülüs tipi mezar anlayışı bozkır kavimlerindeki kurgan mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Türkler ölülerini kurgan denilen yer seviyesinin altındaki mezarlara gömmüşlerdir. Mezarların içinde ölünün yanında çeşitli nesnelere yer almıştır. Ölüye hediye olarak sunulan eşyalar, minyatür boyutunda çeşitli nesnelere, küçük masalar, kaplar, at gömüleri, at koşum takımları gibi nesnelere, keçe, halı ve diğer dokumalar yer almıştır.⁸⁹

Frig mezarlarının bozkır kavimlerindeki kurganlarla hem içerik hem de biçim olarak benzerlik göstermesi üzerinde durulması gereken çok önemli bir konudur. Bozkır kökenli kavimlerden Kimmerler ve İskitler, kurgan kültürlerinin MÖ II ve I. bin yıllardaki temsilcileridir.⁹⁰ Kurganlar, bozkır konargöçer hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bu yığma mezarlar, antik batı kaynaklarında tümülüs olarak adlandırılmaktadır.⁹¹ Yayıldıkları coğrafya dikkate alındığında kurganların daha çok bozkır kuşağı denilen bölgelerde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu husus kurganların başta Türklerin ve onların atalarının kültürlerinin ürünüdür. Türkiye’de özellikle doğu, kuzey, Orta Anadolu ve Trakya gibi bölgelerde kurgan tipi mezar yapıları (tümülüs) yaygın olarak görülmektedir.⁹² Memiş’e göre biçim ve içerik bakımından Frig mezarları bozkır kökenli kavimlerin mezarlarıyla paralellik göstermektedir.⁹³ Bu cümleden olmak üzere Gordion ve çevresinde görülen tümülüslerin bozkır kültürüyle ilişkileri rahatlıkla kurulabilecektir. Young, Gordion’daki tümülüslerin kronolojik olarak Kimmer istilasına öncesine dayandığını belirtmektedir⁹⁴ ancak bu durum bölgedeki bütün tümülüsleri kapsayacak nitelikte değildir. Elbette ki Kimmerler bölgeye gelmeden önce Frigler, tümülüs denilen mezar yapılarını inşa etmeye başlamış olabilirler. Kimmerlerin bölgeye gelmesinden sonraki süreçte bozkır kültür çevresinde varlığı görülen ölü gömme ritüelleri Gordion’da da ortaya çıkmaktadır. Atların kurban edilmesi ve cesetlerinin mezarların dışına defnedilmesi, Kimmerlerin istilasının neden olduğu yıkım sonrası dönemde Gordion’da görülmüştür.⁹⁵

Gordion’daki tümülüslerde yapılan kazılarda önemli bilgilere ulaşılmıştır. Gordion’daki NN, KY, B ve Z tümülüsleriyle Altay Bölgesi’ndeki Başadar-2 ve

⁸⁸ Memiş, 2022: 12.

⁸⁹ Çoruhlu, 2004: 247.

⁹⁰ Koçak, 2015: 68.

⁹¹ Çoban, 2018: 289.

⁹² Çoruhlu, 2016: 15-16.

⁹³ Memiş, 2020: 12.

⁹⁴ Young, 1964: 54.

⁹⁵ Young, 1964: 55.

Tuekta-1 kurganları arasında büyük benzerlikler olduğu anlaşılmıştır.⁹⁶ Tümülüslerden çıkarılan buluntular arasında at iskeletlerinin ve atlı konargöçer kültüre özgü materyallerin yer alması eski Anadolu ile Orta Asya arasında ilişki kurulmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda Gordion KY tümülüsünde 1955 yılında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan iki at gömüsü bu ilişkiyi sağlayacak niteliktedir.⁹⁷ Young, at gömüsünün bulunduğu tümülüste konargöçer kavimler arasında yaygın olan cenaze töreni sırasında atların kurban edildiği görüşündedir. At takımı tasvirleri de Gordion'da bulunmuştur.⁹⁸

Friglerin sosyal ve ekonomik hayatında at ve katır gibi hayvanlar önemli bir yere sahiptir. Homeros, Friglerin dört nala giden bir sürü atlarının olduğunu bildirmektedir.⁹⁹ Friglerin sosyal hayatında at önemli bir binek hayvanı olmakla beraber onların dinî inançları ve ölü gömme ritüelleri farklıdır. Mezarlara at gömme ritüeli bozkır kökenli Türklere özgüdür. KY tümülüsünde ahşap bir mezar odası ve oda etrafında iki at gömüsü diğer tümülüslerde görülmeyen bir özelliktir. Bu tür gömüler daha çok bozkır geleneğidir.¹⁰⁰ Bu bilgilerden KY tümülüsünün Türklere özgü bir mezar yapısı olduğu anlaşılmaktadır. Erdan, KY tümülüsünün MÖ 780-770 yılları arasına tarihlendirilebileceği görüşünü savunmaktadır.¹⁰¹ MÖ 8. yüzyılda bozkır kökenli kavimlerin Anadolu'daki varlıkları tespit edilmektedir. Onlar hakkında Asur kaynakları ilk kez MÖ 715 yılında bilgi vermektedirler. Bu kavimlerin bu tarihten daha öncesinde Anadolu'ya girmiş ve bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik yapısını etkilemiş olma olasılığı yüksektir. Kaynakların verdiği net bilgilerden hareketle onların yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki varlıkları tespit edilebilmektedir. Buraya kadar anlatılanlardan tarihlendirme konusunda farklılıkların olabileceği açıkça anlaşılmaktadır. Erdan'ın görüşüne Kohler karşı çıkmaktadır. Ona göre KY tümülüsü içinde bulunan cenazenin Kimmer akınları dönemine tarihlendirilmesi gerekmektedir.¹⁰² Kohler'in önerisi dikkate alınır ise bu mezar MÖ 7. yüzyılın başlarına ait olmalıdır. Nitekim bozkır kökenli Kimmerlerin Gordion ve çevresinde kesin olarak görünmeleri MÖ 7. yüzyılın başlarındadır. MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkan Kimmerler, bölgeye hâkim olmuşlar ve burada kendi kültürlerine ait izler bırakmışlardır.

Gordion'da bozkır kökenli kavimlerin varlığına ilişkin P tümülüsü bilgileri vermektedir. Kohler, tümülüsün Kimmerlerin Gordion'da yaptıkları yıkımın hemen öncesine MÖ 700 yıllarına tarihlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁰³ Sivas ise P tümülüsünün MÖ 775 yılına tarihlendirilmesi gerektiği görüşündedir.¹⁰⁴

⁹⁶ Çoban, 2013: 188.

⁹⁷ Dönmez, 2003: 17.

⁹⁸ Young, 1964: 56.

⁹⁹ Homeros, İl., III: 185.

¹⁰⁰ Sivas, 2021: 87.

¹⁰¹ Erdan, 2016: 40.

¹⁰² Kohler, 1995: 76.

¹⁰³ Kohler, 1964: 59.

¹⁰⁴ Sivas, 2021: 81.

Mezar içinden 4-5 yaşlarında cinsiyeti belirlenemeyen bir çocuğa ait dişler ve sanat değeri yüksek bol miktarda oyuncak bulunmuştur. Armağanlarla gömülen bu çocuğun kraliyetten bir prens veya prenses olduğu kabul edilebilir.¹⁰⁵ Mezardan çıkarılan buluntular arasında ahşap heykelleri, pişmiş topraktan yapılmış kaz figürlü ritonlar, üzerinde hayvan figürleri bulunan kaplar ve 4 atın çektiği tunçtan imal edilmiş küçük savaş arabası bu mezarın bozkır kültür çevresiyle ilişkilendirilmesini sağlayacak niteliktedir. Buluntular, tümülüsün tarihlendirilmesi konusundaki fikir ayrılıklarını tartışmalı hâle getirecek niteliktedir çünkü hayvan üslubu özellikleri taşımaktadır. Kimmer tahribatının hemen altındaki son Frig tabakasında bulunmuş olan aslan heykelciği ile balık yiyen grifon heykelciği dikkat çekicidir. Tümülüsten çıkarılan eserler Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Gordion W tümülüsü, büyüklük açısından bölgenin en büyük ikinci tümülüsüdür. Tümülüs genç yetişkin bir erkek bireye aittir. Mezar odasının çatısının düşmesiyle iskelet ezilmiş, vücudun kemikleri iyice parçalanmıştır. Mezar armağanları arasında iki boğa başlı kazan ve kuş eklentili iki küçük kazan bozkır hayvan üslubu özelliklerini çağrıştıracak niteliktedir.¹⁰⁶

Friglerin hâkimiyet kurdukları Gordion ve çevresinde tümülüslerin sayıca çokluğu bu bölgedeki kazı çalışmalarının uzun yıllar devam etmesine neden olmuştur. Gordion'da yapılan kazıların artmasıyla bilgilerimiz çoğalmaktadır. Bölgedeki kazıların artarak devam etmesi bozkır kökenli kavimlerin varlığına ilişkin yeni bilgiler sunmaktadır. Ünsal'a göre bölgede yapılan kazılardan ele geçirilen ok uçları Kimmer varlığının arkeolojik verileri arasında sayılmaktadır.¹⁰⁷ Kırzioğlu da Kimmerlerin bölgedeki varlığına ilişkin bilgiler vermektedir. Gordion'daki kazılarda bulunan kilim, cecim vb. dokumaların bu bölgeye yerleşen atlı konargöçer ve keçe çadırlarda yaşayan Kimmerlerden kaldığı muhakkaktır. Tevrat Haritası'nda (MÖ 676 yılında Frig Devleti'ni yıkarak onların ülkesine yerleşen Kimmerlerin giderek genişleyip Sakarya'dan doğuda Bayburt yakınına kadar Gomer Devleti'nin varlığını belirtirler.¹⁰⁸ Tevrat'ın verdiği bu bilgiden hareketle Kimmerlerin bölgedeki varlıkları ve siyasi yapıları hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Gordion'daki varlıkları Kimmerlerin bölgeye bir süre hâkim olduklarını göstermektedir. Gordion ve çevresinde bulunan tümülüsler, Orta Asya kurgan yapılarıyla paralellik göstermektedir. Buradaki tümülüslerin bir kısmının Kimmerlerin bölgeye geldikten sonra yapıldıkları çıkarılan arkeolojik materyallerden anlaşılabilir. Bozkır Türk kültürüne özgü kurgan yapılarında varlığı görülen at ve atlı kültüre özgü ölü hediyeleri bu tümülüslerden çıkarılmıştır. 1988 yılında Gordion'da yapılan kazılarda çıkarılan yaklaşık 40.000 hayvan kemiğinin içinde bozkır Türk kültürünün taşıyıcı unsuru olan at kemikleri yer almaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Aytuğ-Görcelioğlu, 1988: 51.

¹⁰⁶ Sivas, 2021: 86.

¹⁰⁷ Ünsal, 2018: 135.

¹⁰⁸ Kırzioğlu, 1998: 309-314.

¹⁰⁹ Sams and Voigt, 1990: 82.

Ankara'nın Türk yurdu hâline gelmesinde şüphesiz Kimmerlerin bölgedeki varlıklarının etkisi vardır. Ankyra (Ankara) kenti, MÖ 8-7. yüzyıllarda günümüzde Hacı Bayram Camisi'nin bulunduğu tepe ve eteklerinde yayılmıştır. Bu kenti Gordias'ın oğlu Midas'ın kurduğu söylenmektedir. Kentin çeşitli yerlerinde 20 civarında tümülüs bulunmaktadır.¹¹⁰ Ankara kent merkezinde yürütülen çalışmalarda tarihî haritalar ve hava fotoğrafları üzerinden yeni tümülüsler tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulardan Ankara kent merkezinde tümülüs sayısının yaklaşık 70 civarında olabileceği düşünülmektedir.¹¹¹ Ankara'daki tümülüslerin birinden at başlığı ve at gemine ait olduğu düşünülen tunç levha parçaları bulunmuştur.¹¹² Kent merkezindeki buluntular bozkır geleneklerinin bir ürünüdür. Özgüç, Ankara'daki bu mezar buluntularının Kimmerlerle ilişkili olduğu görüşündedir.¹¹³ Ankara Tren Garı arkasındaki tümülüsten çıkarılan at iskeleti bozkır kökenli kavimlerin Ankara'daki varlıklarını kanıtlar niteliktedir. Bozkır savaşına ait olduğu düşünülen bu mezardan iki adet at donanımına ait parça ile at gömütünün yakınlarında bir ok ucu bulunmuştur.¹¹⁴ Bu mezar yapıları bozkır ölü gömme ritüeliyle paralellik göstermektedir.

Sonuç

Frigler, MÖ 13. yüzyılda Anadolu'ya göç etmişler ve burada Gordion merkez olmak üzere bir devlet kurmuşlardır. Frigler Anadolu'ya geldiklerinde hâkimiyetinin son yıllarını yaşayan Hititlerin toprakları üzerinde varlık göstermişlerdir. Gordion ve çevresi Friglerin MÖ 8. yüzyılda siyasi devlet yapılanmasının da merkezi olmuştur. Sakarya Nehri'nin kenarında yerleşik bir kültür benimseyen Friglerden günümüze önemli eserler kalmıştır. Antik Frig yerleşiminin bulunduğu bölgedeki sitadelde Friglerin devlet yönetiminde ön planda yer alan saray bulunmaktadır. Megaron tipi yapılar, sitadelin merkezinde yer almaktadır. Tarihî Kral Yolu üzerinde bulunan Gordion'da temel geçim kaynakları arasında tarım, hayvancılık ve ticaret ilk sıralarda yer almaktadır. Buradan Gordion ve çevresinin toplumların yaşamaları için elverişli olduğu anlaşılmaktadır. Gordion ve çevresinin sakinleri günümüzde tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaktadır. Gordion coğrafyası bozkır özelliklerini yansıtmaya açısından dikkate değerdir. Bu özelliği MÖ 7. yüzyılda bozkır kökenli Kimmerlerin buraya göç etmesinin temel nedeni olmalıdır. Kimmerler, MÖ 7. yüzyılın hemen başlarında Orta Anadolu'ya gelmişler ve Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olmuşlardır. Frig Devleti'nin yıkılışı ile ilgili kaynaklarda MÖ 696, MÖ 690 ve MÖ 676 gibi farklı tarihler yer almaktadır. Bu tarihlendirmelerden MÖ 676 yılının Frig Devleti'nin yıkılış tarihi olması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Asur Kralı Asarhaddon yıllıklarında Frig Kralı Midas'ın seferleri takip edildiğinde onun ölümünün ve Frig Devleti'nin yıkılışının MÖ 676 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle bazı tümülüslerden bozkır kültürüne özgü eserlerin bulunması bölgedeki Kimmer

¹¹⁰ Sevin, 2003: 247.

¹¹¹ Alanyalı Aral-Güneri Söğüt, vd., 2023: 57.

¹¹² Çoban, 2018: 296.

¹¹³ Özgüç, 1946: 589.

¹¹⁴ Çoban, 2018: 296-297.

varlığına işaret olarak gösterilebilir. Bu durum Kimmerlerin Gordion ve çevresini yurt tutmak amacıyla Orta Anadolu'ya ilerledikleri sonucunu çıkarmamızı sağlamaktadır.

Kimmerlerin Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmelerinin ardından yaklaşık 40 yıl sonra Orta Anadolu'nun siyasi tarihinde etkili olmuşlardır. Frig Devleti'nin yıkılmasına neden olan Kimmerlerin teşkilatlı bir yapıya sahip oldukları ve güçlerinin zirvesinde buldukları görülmektedir. Kimmerlerin devlet teşkilatına ait henüz net bir bilgi olmamakla beraber onların Kırıkkale/Büklükale mevkinde yapılan arkeolojik kazılardan siyasi varlıklarına ilişkin çıkarımlar yapılabilmektedir. Kimmerlerin, Lidyalılar tarafından Anadolu'dan çıkarıldıkları MÖ 609 yılına kadar siyasi varlıklarını devam ettirdikleri bilinmektedir. Yaklaşık 100 yıl boyunca Anadolu coğrafyasında varlıkları görülen Kimmerlerin siyasi bir teşkilat yapısına sahip olmadıklarını düşünmek doğru olmasa gerektir. Nitekim teşkilatlı bir yapıya sahip olan Türkler, tarihin her döneminde farklı adlarla devletler kurmuşlardır. Kimmerlerin bu anlamda Anadolu'da bozkır Türk devleti kurduklarını ve Anadolu'yu yurt etme amacıyla hayatlarını devam ettirdikleri söylenebilir.

Kaynakça

- ADALI, S. F., 2023. "Yeni Assur Krallığı'nın Orta Anadolu'ya İlgisi: Melid, Tabal, Frig ve Lidya İlişkileri", *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*, Haz.:Kemalettin Köroğlu-Selim Ferruh Adalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 248-271.
- AKURGAL, E., 2005. *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- ALANYALI ARAL, E. – GÜNERİ SÖĞÜT, G. D. – ERGUN KOCAİLİ, B. – ÖZCAN TATAR, C., 2023. "Kültürel Peyzaj Ögelerini Bir Kentsel Deneyim Rotası Üzerinden Okumak: Ankara Batı Tümülüsleri Rotası", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), ss. 55-75.
- AYTUĞ, B. – GÖRCELİOĞLU, E., "1988. Gordion'daki "P" Tümülüsü'nde Bulunmuş Mobilyalar", IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 49-59.
- BÜLBÜL, C., 2009. "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, ss. 79-94.
- CZEGLEDY, K., 2004. *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Doruk Yayıncılık, Ankara.
- ÇOBAN, H., 2013. *Anadolu'da Kimmer-İskitler ve Orta Anadolu'daki İzleri*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.
- ÇOBAN, H., 2018. "Eski Çağ Türklerinin Anadolu'daki İzleri Kurganlar", *Current Debates in History & Politics*, Volume 6, ss. 285-307.
- ÇORUHLU, Y., 2004. "Eski Türklerde Ölüm", *Cogito*, Sayı 40, ss. 244-268.

- ÇORUHLU, Y., 2016. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- DE VRIES, K., 1983. "Gordion 1982", V. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, ss. 265-268.
- DEMİR, M., 2020. *Lidyalılar Mythos'tan Logos'a*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- DÖNMEZ, Ş., 2003. "Pazırık 5. Kurgan Halılarının Işığında Geç Demir Çağı Anadolu-Orta Asya Kültürel İlişkileri Üzerine Yeni Gözlemler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı 16, ss. 9-28.
- DURMUŞ, İ., 1997. "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, 61 (230), ss. 273-286.
- DURMUŞ, İ., 2019. "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler", *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), ss. 95-116.
- ERDAN, E., 2016. "Başlangıcından Demir Çağı Sonuna Kadar At Gömme Geleneği ve Anadolu'daki Uygulamaları", *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 153, ss. 39-58.
- GÖKÇEK, L. G. – ABACI, O., 2019. *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- GÜLEÇ, E. – AÇIKKOL, A., 2004. "Midas: Gordion MM Tümülüsünden Çıkarılan Kafatasının Paleoantropolojik Analizi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, Sayı 19, ss. 1-15.
- HERODOTOS, 2002. *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOMEROS, 2023. *İlyada*, Çev.: Azra Erhat-A. Kadir. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KAYA, M. A., 2023a. *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- KAYA, M. A., 2023b. *Ege ve Yunan Tarihi*, Cilt I, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- KINAL, F., 1987. *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KIRZIOĞLU, F., 1998. "Gomer/Kimmerler'den Beri (M. Ö. 680) Kayseri ve Çevresinde, Oğuz/Türkmen Kolundan Olmayan: Kıpçak, Bulgar, Khazar, Kamak Kuman, Safer/Suvar Türkleri'nden Kalma Coğrafya Adları", II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri, ss. 307-315.
- KOÇAK, K., 2015. "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Sayı 25, ss. 66-78.
- KOHLER, E. L., 1964. "Phrygian Animal Style and Nomadic Art", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.* Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 58-62.

- KOHLER, E. L., 1995. *Gordion Excavations, 1950-1973: Final Reports: The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1 The Inhumations*. The University Museum, ABD.
- MELLINK, M. J., 1964. "Postscript on Nomadic Art", *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.* Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 63-70.
- MEMİŞ, E., 2005. *Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk Müdür?)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2007. *Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2009a. *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2009b. *Eskiçağ Tarihinde Doğu – Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, E., 2012. *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınları, Ankara.
- MEMİŞ, E., 2019. "Ege Göçleri'nin Tetiklediği Diğer Göç Hareketlerine Kısa Bir Bakış", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7/19, ss. 148-162.
- MEMİŞ, E., 2020a. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- MEMİŞ, E., 2020b. "Frig Göçlerinin Zamanı Üzerine Bazı Öneriler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/3, ss. 1914-1930.
- MEMİŞ, E., 2022. "Eski Anadolu Tarihinde Frigler ve Çözüm Bekleyen Bazı Sorunlar", *Near East Historical Review*, 12/1, ss. 1-14.
- MEMİŞ, E. – BÜLBÜL, C., 2019. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- ÖZGÜÇ, T., 1946. "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları", *Bellekten*, 10 (40), ss. 557-598.
- RAMSAY, W. M., 1960. *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- REYHAN, E. – CENGİZ, T., 2015. *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ROSE, C. B., 2023. "Excavating the Phrygian Capital of Gordion", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 85, ss. 13-25.
- SAMS, G. K. – VOIGT, M. M., 1990. "Work at Gordion in 1988", XI. Kazı Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 77-105.
- SEVİN, V., 2003. *Başlangıçtan Persler'e Kadar Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- SİVAS, H., 2021. *Phrygler Kral Midas'ın Savaşçı Halkı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- STRABON, 1993. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, Çev.: A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- TANSUĞ, K., 1949. “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M.Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti’nin Anadolu ile Münasebetleri”, *Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7 (4), ss. 535-550.
- TARHAN, M. T., 1979. “Eskiçağ’da ‘Kimmerler Problemi’”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 355-369.
- TARHAN, M. T., 1984. “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler” I. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, ss. 109-120.
- TELLİOĞLU, İ., 2005. “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, ss. 237-245.
- TOPTAŞ, K., 2020. “Asur Belgelerinde Kimmerler”, *Gazi Akademik Bakış*, 14 (27), ss. 31-60.
- ÜNSAL, V., 2018. “Urartu ve Frig Devletlerinin Yıkılışında Bozkır Kavimlerinin Rolü”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), ss. 117-143.
- YOUNG, R. S., 1964. “The Nomadic Impact: Gordion”, *Dark Ages and Nomads c. 1000 B.C.*, Nederlands Historisch Archaeologisch Instituut, İstanbul, ss. 52-57.